

פרשנות להיסטוריה הסוציו-פוליטית ה"קדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

מבוא

חיבור זה בא להציע קריאה ביקורתית, רחבה וכוללנית של ההיסטוריה הסוציו-פוליטית ה"קדם-ישראלית" של היהודים במדינות ערב ו"הפנים-ישראלית" של המזרחים בארץ במהלך המאה העשרים.¹ צמד נושאים משלימים אלה לא יידון כאן באופן שווה. הסיבה לכך אינה נעוצה רק במגבלת המקום, שאינה מאפשרת דיון בו-זמני הולם בשניהם, אלא גם לעובדה, שמחקרים ביקורתיים על חוויותיהם הסוציו-פוליטיות של המזרחים במדינת ישראל זמינים יותר לקורא העברי מאשר מחקרים על ההיסטוריה הערבית ה"קדם-ישראלית" של יהודי ערב. זאת ועוד, שאלת המזרחים בישראל מהווה חלק בלתי נפרד מההוויה הסוציו-פוליטית היומיומית של כל ישראלי וישראלית, בין אם הם מעוניינים בכך ובין אם לא. מכאן שמידע על שאלת המזרחים בישראל נפוץ יותר וקל יותר להשגה.²

לעומת זאת, לחברה הישראלית חסר ידע בסיסי על חוויותיהם הסוציו-פוליטיות של יהודי ערב טרם הגעתם לישראל; יהודים שנקלעו במהלך מחציתה הראשונה של

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

המאה העשרים, לשטח הפקר רב-ממדי ומורכב שמצדו האחד ניצבה התנועה הלאומית היהודית, ומצדו האחר ניצבה התנועה הלאומית הערבית. החיבור הנוכחי ינסה לתרום להשלמת הידע החסר.

יהודי ערב: רקע והקשר מחקרי כללי

יש הסכמה רחבה בקרב קהילת החוקרים, ששנת 1948 הייתה שנה מכריעה בכל הקשור להקמתה של מדינת ישראל, לטרגדיה של העם הפלסטיני וליחסים בין מדינת-ישראל-שאך-נוסדה לבין המדינות הערביות שעמן היא נמצאת בסכסוך חריף עד היום (וזאת חרף חתימתם של הסכמי שלום רשמיים עם מצרים וירדן). יש עוד ממד חשוב אחר לשנת 1948, הזוכה רק לעתים נדירות לאזכור או להתייחסות מעמיקה מצד החוקרים: השפעתם של אירועי 1948 בפלסטין/ישראל על מצבם הסוציו-פוליטי ועל חייהם המטריאליים והתרבותיים של כ-750 אלף היהודים ילידי העולם הערבי, אלה שמאוחר יותר יכוננו בישראל "בני עדות המזרח", "ספרדים", "יהודים-ערבים", "מזרחיים" או "מזרחים".

בהקשר זה ראוי להזכיר כמה נתונים סטטיסטיים הקשורים ל-1948, כאלה שאינם מקושרים על-פי-רוב באופן מספק ושיטתי לסוגיית יהודי ערב ולסוגיית המזרחים בישראל. בין שנת 1919 לבין ה-14 במאי 1948 הגיעו לפלסטין³ יותר מ-400,000 מהגרים יהודים מרחבי העולם: 44,808 מהם הגיעו מאסיה ומאפריקה (10.4% מסך כל המהגרים שהגיעו לארץ באותה תקופה), ו-385,066 מהגרים הגיעו מאירופה ומאזרחות הברית (89.6% מסך כל המהגרים).⁴ ב-15 במאי 1948, יום הכרזתה של מדינת ישראל, חיו בה 716,678 יהודים: 70,000 (9.7%) מתוכם היו יוצאי אסיה ואפריקה, והשאר (מעל 90%) היו יהודים אשכנזים יוצאי אירופה.⁵ ב-1948 חיו בפלסטין המנדטורית כ-1.3 מיליון מוסלמים ונוצרים. היחס המספרי בין הערבים ליהודים היה כ-2:1 לטובת הפלסטינים. ב-1948 היה היחס המספרי בין יהודים לא-אשכנזים בפלסטין לבין הפלסטינים כ-1:18 לטובת הפלסטינים. יהודים לא-אירופיים היו אפוא לא יותר מ-3.5% מסך כל אוכלוסיית פלסטין ב-1948.

כפי שיפורט להלן, רוב רובם של היהודים ילידי המזרח התיכון הערבי חיו מחוץ לפלסטין/ישראל עד לשנות החמישים של המאה העשרים והיו אדישים לציונות: הם לא היו פרו-ציוניים אקטיביים ולא אנטי-ציוניים אקטיביים; הם פשוט היו לא-ציוניים. זו גם הייתה אחת הסיבות שבגללה יהודי ערב לא חשבו להגר לפלסטין/ישראל השכנה ולא התאמצו להגיע אליה עד לאחר סיומה של מלחמת 1948, תבוסתם של צבאות ערב והיווצרותה של הטרגדיה הפלסטינית – תקופה שבה מצבם ומעמדם הסוציו-פוליטי במדינות ערב הידרדר בהתמדה והפך מורכב מאוד כתוצאה ישירה (גם אם לא יחידה) של הסכסוך החריף בפלסטין בין המהגרים הציונים-האשכנזים והערבים-הילידים.

באופן כללי, כל מה שרוב רובם של 750 אלף בנות ובני תשע קהילות המיעוט היהודיות-ילידיות במדינות ערב התאמצו לעשות עד לשנות החמישים היה להמשיך ולנהל את חיי היומיום הרגילים שלהם שם תוך שמירה על מסגרת חיים סוציו-כלכלית נורמלית,⁶ למרות הקונפליקט, שגבר והחריף בין 1882 ו-1949, בין התנועה הלאומית היהודית בפלסטין לבין התנועה הלאומית הערבית; קונפליקט שליחודי המזרח התיכון לא היה קשר ישיר אליו או להתפתחותו.

הפרשנות, שתוצע להלן, נשענת על ההנחה המתודולוגית שאי-אפשר להבין את ההיסטוריה של יפאן, של פרו או של סרילנקה אחרי 1948 מבלי להבין את ההיסטוריה של יפאן, של פרו או של סרילנקה לפני 1948. באותו אופן אפשר לומר, שכפי שאין דרך להבין את ההיסטוריה הערבית והפלסטינית אחרי 1948 מבלי להבין את ההיסטוריה הערבית והפלסטינית לפני 1948 – כך אין דרך להבין את ההיסטוריה הפנים-ישראלית של המזרחים אחרי שנות החמישים מבלי להבין, ולו באופן בסיסי, את ההיסטוריה הקדם-ישראלית שלהם (Behar).

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

1998). במלים אחרות, המזרחים לא הגיעו לשומקום סוציו-פוליטי בדיוק כמו שהם לא הגיעו משומקום סוציו-פוליטי: ההפרדה הכמעט מוחלטת במחקר האקדמי המסורתי בין שתי התקופות, כמו גם אי-קשירתן זו בזו, פגעו בהבנת ההיסטוריה של המזרחים ובהשלכותיה על המזרח התיכון כולו (בהר, 1997, 1999).

הנחה מתודולוגית אחרת שעליה נשען חיבור זה היא, שלא קיימות דרכים שונות לבחינה סוציו-היסטורית של קבוצות שונות: אחת ליפאנים, שנייה לפלסטינים, שלישית ליהודים-גרמנים ורביעית למזרחים. אופן ההבנה והניתוח ההשוואתי, הביקורתי והאוניברסלי הוא אחד לכל בנות ובני האנוש בעולם, כולל יהודי ערב והמזרחים. בהקשר זה, כדאי להזכיר שתפקידו של איש מחקר הוא ל"הניח בצד" את שיוכו האתני-פרימורדיאלי, הדתי או הלאומי ולהתייחס למושא מחקרו ככל שניתן בלי הטיות שמקורן בסיפר הלאומי הדומיננטי ("הנרטיב" הלאומי), שאותו מספרת לעצמה בגאווה לא מוסתרת כל אומה בעולם על ידי מספריה וחוקריה המגויסים לתהליכי בניוי האומה או המדינה. דומה שרבים מההיסטוריונים וחוקרי מדעי החברה, הן ישראלים והן ערבים, לא הצליחו במשימה זו במחקריהם על יהודי ערב או על המזרחים בישראל.

(אי-) הפרדה בין אקדמיה למדינה

הן עבודותיהם של חוקרים ישראלים והן עבודותיהם של חוקרים ערבים על יהודי ערב נטו להיות פולמוסיות ואוריינטליסטיות ומגויסות לתעמולה של מדינותיהם השונות. כפי שמעולם לא התקיימה בישראל ובמדינות ערב הפרדה משמעותית בין דת למדינה – כך, על-פי-רוב, לא התקיימה בהן גם הפרדה בין אקדמיה למדינה: חוקרים שימשו כמעין זרוע אינטלקטואלית מבצעת של המדינה. כדי להבין את הסיבות העיקריות למצב עניינים ישראלי-ערבי משותף זה כדאי לשרטט באופן תמציתי את מה שאפשר לכתוב התפיסה ההגמונית של ההיסטוריה הסוציו-פוליטית "הקדם-ישראלית" של יהודי ערב בקרב חוקרים ישראלים וערבים מהזרם המרכזי הדומיננטי.

פרשנותה של אסכולת "הציונות האקדמית"

עד לשנות השמונים של המאה העשרים רוב החוקרים הישראלים, אך גם רוב החוקרים במערב, בחרו להציג את ההגירה של יהודי ערב למדינה היהודית-ישראלית כתוצאה של היסטוריה ארוכה של אפליה, דיכוי ודעות קדומות דתיות שרווחו בעולם הערבי והאסלאמי כלפי המיעוט היהודי. לאחר "ביסוסו" של טיעון א-היסטורי זה נטו מרבית הכותבים לבניית הנדבך השני בבניינם שהדגיש את התמיכה האידאולוגית בתזה הציונית ואת המחויבות לה שרווחו, כביכול, בקרב יהודי ערב. אלו הוצגו כמניע נוסף להגירתם של יהודי ערב לישראל בעיקר במהלך שנות החמישים של המאה העשרים.⁷

באופן כללי אפשר לקבוע, שניסיונם של מספרים וחוקרים, שנמנו על מה שנראה לי הוגן לכנות כ"ציונות האקדמית",⁸ היה לבסס היסטוריה יהודית אוניברסלית, אחידה ומשותפת לחוויותיהן הסוציו-פוליטיות של הקהילות היהודיות ברחבי העולם כולו. זאת הן כדי להוכיח את הקשר החוויתי הסוציו-פוליטי היהודי הגלובלי – בעיקר בגלל תחושת הקרבן הגלומה בו – והן כדי להצדיק את המענה הציוני הספציפי לפתרונה של "שאלת היהודים" בעולם כולו. טכניקת הביסוס של הטיעון בכללותו הייתה אפוא כפולה במהותה. ראשית, הדגשה א-היסטורית – הווה אומר, מחוץ לחלל, לזמן ולהקשרים הסוציו-פוליטיים ההיסטוריים-קונקרטיים – של סבלם של יהודים באשר הם; שנית, הדגשת מודעותם ומחויבותם האידאולוגית הלאומית של קהילות יהודיות למענה ולתזה הציוניים.

את הבעייתיות המחקרית בתפיסה הגמונית זו שרווחה (ובעצם עדיין רווחת) בקרב רבים מהחוקרים בישראל

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

ובמערב בשאלת הגירתם של יהודי ערב לישראל, אפשר לתמצת באופן הבא: ראשית, הטעון נשען באופן מוחלט על התזה הפרימורדיאלית-מהותית⁹ לחקר זהויות של קבוצות אתניות, דתיות ולאומיות (בהר, 1999). שנית, תפיסה הגמונית זו בעצם מיישמת פרשנות, שיתכן שהיא מתאימה לחוויותיהם הסוציו-פוליטיות הספציפיות של יהודים בהקשר האירופי, ומלבישה אותן באופן נמהר ובלתי ביקורתי על המקרה של יהודי ערב.

הפרשנות ההגמונית הערבית

אין זה מפתיע, שהתפיסה ההגמונית של ההיסטוריה הסוציו-פוליטית "הקדם-ישראלית" של יהודי ערב בקרב חוקרים ערבים מהזרם המרכזי הדומיננטי סובלת מבעייתיות שמזכירה מאוד את זו של החוקרים הנמנים על "הציונות האקדמית". הגירתם של יהודי ערב לישראל לא זכתה לתשומת לב מספקת בקרב אינטלקטואלים ערבים. באותם מקרים שבהם זכתה אצלם הסוגיה לברור משמעותי כלשהו, גרסה התפיסה ההגמונית הערבית, שהפעילות הציונית והתעמולה הציונית הן שהביאו להגירתם של היהודים מהמדינות הערביות, ומי שאחראים לכך היו שליחיה (הבלתי חוקיים) של התנועה הציונית, שפעלו בעיקר מאז 1943-1942 בתוך מדינות ערב, בשיתוף פעולה עם בני בריתם היהודים תושבי המקום (Ghunaym and Abu Kaf, 1969; Abd al-Rahman, 1979; Nassar, 1980, 1991; Kamil, 1981; Abd al-Hamid Sayyid Ahmed, 1989, 1991a).

החוקרים הערבים לא בחנו באופן ביקורתי מספק הן את העמדה הדומיננטית שאימצו קבוצות מרכזיות בתנועה הלאומית הערבית בשאלת יהודי ערב, והן את פעולותיהן ומעשיהן הקונקרטיים בכל הקשור בשאלת מקומו של המיעוט היהודי בתהליך התגבשותן של התנועה הערבית והזהות הלאומית הערבית. מכאן גם נובע חוסר היכולת של החוקרים הללו לנתח באופן צלול וביקורתי את השפעתה של העמדה הלאומית הערבית הדומיננטית הן על יהודי ערב ומדינת ישראל והן על הרכבה הסוציו-פוליטי של הלאומיות הערבית שהתגבשה והתבססה במחצית השנייה של המאה העשרים. האפשרות שלא נדונה כמעט אף פעם היא, שהפוליטיקה הדומיננטית של כמה מהשליטים הערבים – כמו גם זו של קבוצות מרכזיות בתוך התנועה הלאומית הערבית – הייתה בעצם פרו-ציונית, גם אם לא במתכוון (וארחיב בעניין זה בהמשך).

ניכר שהסיבה לאי-העיסוק בשאלת החוויה הסוציו-פוליטית "הקדם-ישראלית" של יהודי ערב בקרב חוקרים ערבים מהזרם המרכזי נעוצה באמונה הרווחת, אך השגויה, שניתוח ביקורתי של הפעולות והעמדות של שליטים ערבים ושל קבוצות בתנועה הלאומית הערבית משחק בהכרח לידי גוף המחקר שמייצרת "הציונות האקדמית" (הווה אומר תיאור היסטורי ארוך של אפליה, דיכוי ודעות קדומות דתיות שרווחו בעולם הערבי והאסלאמי כלפי המיעוט היהודי). התוצאה היא שחוקרים ערבים מהזרם המרכזי כמעט אף פעם לא ניתחו את סוגיית היהודים כאחד ממרכיביה הפנימיים של הסוציו-פוליטיקה של העולם הערבי ושל התנועה הלאומית הערבית (ולא רק ככזו הקשורה אך ורק לתופעת הציונות האירופית).

יהודי ערב בין הלאומיות היהודית והלאומיות הערבית

יהודים במזרח התיכון הערבי, שלא כמו יהודי אירופה, לא ניצבו מול דילמות סוציו-פוליטיות כה חמורות דוגמת גזענות, אנטישמית שיטתית, קסנופוביה (פחד מזרים), אלימות קולקטיבית ופוגרומים. במזרח התיכון הערבי לא התקיימה "השאלה היהודית" כפי שהתקיימה באופן היסטורי באירופה. לפיכך, אין זה מפתיע שיהודי ערב לא פיתחו תודעה לאומית-ציונית דוגמת זו שהתגבשה בקרב יהודי אירופה.¹⁰ עובדת היותם של יהודי ערב לא-ציוניים הייתה תוצאה פשוטה, ישירה ולוגית של המציאות הסוציו-פוליטית – השונה

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציו־פוליטית ה"קדם־ישראלית" וה"פנים־ישראלית" של יהודי ערב

לחלוטין מזאת האירופית – שבה ניהלו את חייהם. במובנים רבים, א־ציונות לא הייתה אלא בררת המחדל של יהודי אסיה ואפריקה.

להתפתחות הציונות ולהתגבשותה כתנועה לאומית במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים לא היו השפעות שליליות ישירות כלשהן על מצבם ועל מעמדם הסוציו־פוליטי של יהודים באירופה, אך הייתה לה השפעה רבה על מצבם ועל מעמדם הסוציו־פוליטי של יהודים בעולם הערבי. הדינמיקות בסוציו־פוליטיקה הפנימית במדינות ערב, בייחוד לאחר פרסום דו"ח ועדת פיל ביולי 1937, הושפעו רבות מהמאבק בפלסטין השכנה שבה – על פי ההבנה הערבית – ניסו מהגרים ממזרח־אירופה (יהודים) להשתלט על טריטוריה ערבית־פלסטינית בחסותו של הכיבוש הקולוניאלי הבריטי ובתמיכתו.¹¹

התעניינותה של התנועה הציונית ביהודי ערב הפכה משמעותית מבחינה סוציו־פוליטית רק בראשית שנות הארבעים, כשהחלו להגיע הידיעות המבוססות הראשונות על היקפו הבלתי נתפס של הטבח ביהודי אירופה. לפני מלחמת העולם השנייה היו יהודי אירופה כ־90% מסך יהודי העולם. התכנית הציונית, שמלכתחילה יועדה לפתרון בעייתם, לא נזקקה ליהודים שאינם מאירופה. יתרה מזאת, הציונים, כמו מרבית האירופיים באותה תקופה, החשיבו את אנשי אסיה ואפריקה, כולל היהודים שביניהם, לנחותים מהם. אירופוצנטריות בעלת צלילים גזעניים מסוג זה התקיימה לפני עלייתם של יהודי ערב לישראל וגם אחריה. מכאן, שבהיעדר צרכים דמוגרפיים וכלכליים ספציפיים (דוגמת אלה שנוצרו לאחר רציחתם של המוני היהודים באירופה), לא נכללו יהודים לא־אירופיים בתכנית השחרור הלאומית־ציונית שלא יועדה להם. עם זאת, אסור לשכוח שרוב רובו של הציבור היהודי במדינות ערב לא התעניין במיוחד באפשרות של הגירה לפריפריה הערבית בפלסטין מערי מטרופולין ערביות מפותחות הרבה יותר כמו קהיר, אלכסנדריה, בגדד, רבאט או דמשק.

התנועות הלאומיות במדינות ערב התפתחו והתגבשו במקביל להתפתחותה של התנועה הציונית ותוך מאבק חריף נגד הכיבוש הזר, בין אם העותומני או האירופי.¹² אך בין שתי התנועות הלאומיות היו כמה הבדלים חשובים: כל מרכיביה השונים של התנועה הציונית, חרף ההטרוגניות היחסית ביניהם, היו מאוחדים בכל הנוגע למטרת העל של גיבוש מדינה יהודית סוברנית בפלסטין/ארץ ישראל. התנועה הלאומית הערבית, לעומת זאת, הייתה מגוונת הרבה יותר הן מבחינת מרכיביה והן מבחינת התפיסות באשר לתוכנה, מטרתיה וצורתה הסוציו־פוליטית האידאלית של הזהות והלאומיות הערבית. כמה הבדלים בין התנועה הלאומית היהודית לבין זו הערבית נבעו ממערכת היחסים ההפוכה שהתקיימה בין כל אחת מהן לבין המעצמות הקולוניאליות (ובראשן בריטניה). מאבקה האנטי־קולוניאלי של התנועה הלאומית הערבית להגדרה עצמית היה פחות או יותר מבוסס במהלך שנותיו הראשונות על עקרונות דמוקרטיים וליברליים בסיסיים בכל הנוגע לשוויון זכויות בין בני אדם בני דתות שונות בעולם הערבי. כך, למשל, יהודים השתתפו בפוליטיקה הפנים־ערבית במדינות השונות.

המפלגות והכוחות המובילים במאבק האנטי־קולוניאלי הלאומי הערבי, דוגמת מפלגת הוואפד במצרים או קבוצת אל־אהאלי בעיראק, אך גם במדינות ערביות אחרות, הבינו היטב שפילוג ערבי פנימי על בסיס דתי, אתני או אחר, יסייע לקולוניאליסטים האירופיים במדיניות ה"הפרד ומשול" שלהם ובניסיונם להחליש את התנועה הערבית הלאומית ולפוררה. אחדות חברתית־אזרחית פנים־מצרית או פנים־עיראקית, לדוגמה, הייתה לפיכך ציר חשוב בהתנגדות לכיבוש הבריטי או הצרפתי במזרח התיכון. העובדה שהמאבק הלאומי הערבי גילם בתוכו יסודות אזרחיים־דמוקרטיים ואינקלוסיביים מבחינה סוציו־פוליטית ודתית הציבה סכנות נְכֹרֹת בפני עליונותם של הכוחות הקולוניאליים באזור, וחשפה את המוסר הכפול שלהם ואת צביעותם הפוליטית ביחסם לערבים. כך, לדוגמה, הייתה מפלגת הוואפד המצרית מחויבת לערכי הליברליזם מבחינה רעיונית ומעשית הרבה יותר מהבריטים במצרים או בבריטניה. לפיכך, אין זה מפתיע שבריטניה, למשל, חיבלה באופן מודע במגמות דמוקרטיות ערביות והֶחֱלִישה אותן על ידי, בין השאר, התערבות אנטי־דמוקרטית בתהליכי הבחירות במצרים בין שנות העשרים לשנות הארבעים. התנועות הלאומיות הערביות היו חילוניות ברובן; הן בהחלט

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

היו אנטי-קולוניאליות – הווה אומר אנטי-בריטניה או אנטי-צרפת – אך הן לא היו אנטי-מערביות. במובן זה הן לא רק היו שונות מכוחות אסלאמיים שהיו אנטי-קולוניאליים וגם אנטי מערביים (למשל "האחים המוסלמים" במצרים), הן גם היו חזקות מהם מבחינה פוליטית.

פני הדברים היו שונים במקצת בהקשר זה בכל הנוגע לתנועה היהודית הלאומית. ראשית, התנועה הציונית הסתמכה על הקולוניאליזם הבריטי וברובה הייתה פרו-קולוניאלית (לפחות עד מחצית שנות הארבעים). שנית, מטרת הציונות מראשיתה הייתה להקים מדינה יהודית-בדלנית מבחינה דתית ומוגדרת כאירופית מבחינה תרבותית. כל זאת בחבל ארץ לא-אירופי שאוכלס ברובו המוחלט בלא-יהודים ובלא-אירופיים (הווה אומר בערבים פלסטיניים). מכאן נובע, שמבחינה לוגית לא הייתה בעצם דרך, תאורטית או פרקטית, שבאמצעותה אפשר היה ליישב את התכנית הפוליטית הציונית עם עקרונות היסוד של הדמוקרטיה האזרחית-ליברלית, הווה אומר, הפרדה בין דת למדינה ושוויון גמור בין בני אדם בעלי דתות שונות. כפי שיובהר להלן, בשנות הארבעים הלכה והפכה גם התנועה הלאומית הערבית לבדלנית מבחינה דתית ולקסנופובית בכל מה שנוגע למיעוט היהודי שחי בתוכה.

גיבושו הסוציו-פוליטי של הזיהוי בין "יהודים" ל"ציונים"

במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים יכלו יהודי ערב להימנות בה-בעת על הקולקטיב הלאומי הציוני ועל הקולקטיב הלאומי הערבי (או, לחלופין, להיות מודרים מכל אחד מהם), בהתאם לבסיס ההגדרה הדומיננטי שעליו עמדו להתגבש שני הקולקטיבים (כגון אזורי, דתי, אתני, לשוני, מעמדי, אזרחי). כדי להבין בבחירות את הנקודה הזאת חשוב לזכור שהקולקטיב הלאומי היהודי, בדיוק כמו זה הערבי, לא היה קבוע או נתון מראש ולא נבנה והתממש באופן דטרמיניסטי או טלאולוגי (בהר, 1997, 2001). במלים אחרות, גבולותיהם, בסיסיהם וצורתם הסוציו-פוליטית הקונקרטית של הקולקטיב הלאומי היהודי והערבי השתנו והתגבשו במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים בשל השפעתם של משתנים או אירועים פנימיים, אזורים או בינלאומיים. כפי שיובהר להלן, הקולקטיב הלאומי היהודי – בדיוק כמו זה הערבי – כלל לפעמים את יהודי ערב בתכניתו הלאומית ולפעמים הדיר אותם ממנה. בקצרה: עד למחצית שנות הארבעים, מצאו עצמם יהודי ערב בשוליה הרחוקים של התנועה הציונית האירופית והאירופוצנטרית; אמנם הם היו יהודים בדתם, ומכאן שבאופן עקרוני יכלו להיכלל בתנועה הלאומית היהודית, אך רובם היו לא-אירופיים מבחינה אתנית או תרבותית. בה-בעת, נמצאו יהודי ערב גם בשוליה של התנועה הלאומית הערבית, וזאת מכמה סיבות: האחת, הם השתייכו מבחינה היסטורית לקהילת מיעוט לא-מוסלמית קטנה ופגיעה, ולכן רובם העדיפו להימנע ממעורבות נלהבת ונמרצת בכל סוג של פעילות במסגרת גופים "רדיקליים" שהביעו עמדות חד-משמעיות לחלוטין ופעלו על פיהן, כולל התנועות הלאומיות. השנייה, חרף העובדה שיהודים היו מעורבים בפוליטיקה הערבית, בדרך כלל בחוגים קומוניסטיים-מרקסיסטיים או ליברליים, רובם נטו לשמור על ריחוק בטוח מתהפוכות המוניות, מהפגנות נמרצות, ומעימותים פוליטיים. ההנהגה היהודית השתדלה תמיד לשמור על קשרים נאותים עם כל הסובבים אותה, כולל אלה שהחזיקו בעמדות כוח (כגון השליטים העות'מאניים, המלכים הערבים או הרשויות הקולוניאליות האירופיות).

אך הסיבה השלישית והחשובה ביותר להדרתם של יהודי ערב לשוליה של הלאומיות הערבית הייתה העובדה שפלג מבני דתם – היהודים הציונים שהיו מיעוט בין יהודי אירופה – יסד בפלסטין תכנית לאומית שנתפסה בעיני הערבים כפרו-קולוניאלית, כאנטי-ערבית וכאנטי-מוסלמית. חוץ מאותם אקטיביסטים מבין יהודי ערב שגרסו כבר לפני מלחמת העולם השנייה שהצדק נמצא בצד הפלסטיני ולא בצד של התנועה הציונית (אמית, 1999: 69-96; קז, 1991: 223-237, 245-248; 201-204, 182-167, Kramer, 1989), היו רק מעטים שהבינו

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

כה מוקדם את פוטנציאל ההשפעה השלילית של הסכסוך בפלסטין על יהודי ערב. אחד מהם היה הבריטי סר ג' שקברג מה"קולוניאל אופיס" שכתב כבר ביולי 1938 בעקבות הצעת החלוקה הבריטית:

אני סבור ... ששום תשומת לב אינה ניתנת [על ידי הבריטים] למצבו של היהודי הלא-פוליטי הממוצע [בעולם הערבי]. אני יודע שהקהילה היהודית במצרים – שעם מנהיגיה הייתי בקשרים חברים מצוינים – חוששת מהאפשרות של התפתחויות אנטישמיות ... שעד עתה נעדרו לחלוטין במצרים, התפתחויות שעלולות להיווצר כתוצאה ישירה של הפוליטיקה הציונית. עד עתה ביטא הרוב המוסלמי במצרים... רגשות חריים למדי כלפי יהודים. ...עתה הרוב הזה כועס בכנות גמורה על הרעיון שעמיתיו המוסלמים [בפלסטין] עומדים להיחלק החוצה מחבל ארץ, שאותו הם אכלסו מאות שנים, על ידי מהגרים [יהודים מאירופה] שעל פי רוב נתפסים בעיניהם כקומוניסטים. אני משוכנע שאם [אנו, הבריטים] נדבק בעיקשות לא-חכמה בתכנית החלוקה, הדבר יוביל להתפתחותה של תפיסה חדשה ומצערת בקרב המוסלמים והקופטים במצרים בנוגע ליהודים שם. יש את כל הסיבות להאמין שזה מה שיקרה בעולם הערבי כולו...מדוע אפוא אנו [הבריטים] מסרבים באופן מודע ומכוון לעשות את המאמץ הדרוש כדי להבין את ההבדל בין הרדיקליות הציונית, מצד אחד, לבין הסנטימנט היהודי, מן הצד האחר?¹³ [ההדגשה שלי, מ"ב]

לעומת בין הציונים האירופיים לערביי פלסטין, שהלך והחריף משנות העשרים ועד סוף שנות הארבעים של המאה העשרים, הייתה השפעה שלילית על מעמדן החברתי-פוליטי של הקהילות היהודיות במדינות ערב. מצבן הפך למורכב יותר מזה של קהילות מיעוט ילידיות אחרות משום שהעיונות בפלסטין היה בין יהודים (אירופיים) וערבים. מנקודת המבט של פוליטיקה השוואתית אפשר לומר שאם לדוגמה, הייתה מתבססת בפלסטין – ובחסות בריטית-קולוניאלית – ציונות קופטית או ציונות נסטוריאנית, סביר להניח שהיו לכך השלכות דומות על הקופטים במצרים או על הנסטוריאנים בעיראק.

במהלך השנים הללו התערערה הבחנת היסוד העקרונית והחשובה בין "יהודים" ל"ציונים" ברחבי המזרח התיכון. תהליך אטי וחמקמק זה פעל לטובתם הבלעדית של הציונים האירופיים שבשנים אלו היה להם אינטרס ברור להפוך את המונחים "יהודי" ו"ציוני" לנרדפים. סיבה אחת לכך הייתה המטרה ליצור את הרושם שההשקפה הציונית הייתה נחלת הרוב בקרב יהודי העולם (זאת בשעה שהציונים היו בעצם מיעוט משמעותי בין היהודים באפריקה, באסיה, באירופה או בארצות הברית). הסיבה השנייה נבעה מהצורך לשכנע את המעצמות שזו "חובתן" להכיר במענה הציוני כמענה הבלעדי, הראוי והיחיד לפתרון "שאלת היהודים" (האירופיים), מענה שביטא, לכאורה, את רצון הרוב בקרב יהודי העולם. משום שעניין זה – ערעור ההבחנה בין "יהודים" ל"ציונים" – חשוב כל כך, אבסס אותו להלן בעזרת כמה ציטוטים מאותה תקופה.

כך, למשל, בפגישה שהתקיימה ב-18 באוגוסט 1938 בין שיח' אל-מראגי, האישיות המוסלמית החשובה ביותר במצרים שניהל כרקטור אוניברסיטת אל-אזהר, האוניברסיטה הסונית החשובה ביותר בעולם הערבי, לבין נציג השלטון הבריטי במצרים, הדגיש אל-מראגי את הסכנה ש"הציונות עלולה להביא לכל יהודי המזרח התיכון" והוסיף:

התפיסה של אדמה מוסלמית [בפלסטין] על ידי היהודים ובתמיכת בריטניה גורם להתפתחותם של רגשות זעם ותיעוב. ... אפשרי מאוד, לדוגמה, שיהודי עיראק ומצרים, שעד עתה זכו ליחס טוב מהמוסלמים סביבם, עלולים למצוא את עצמם מעורבים בתחושת העוינות האנטי-יהודית של העולם המוסלמי.¹⁴

יש לזכור שדברים אלה נכתבו ב-1938 ושלוש שנים מאוחר יותר הם התממשו באופן מצמרר כאשר למעלה

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

ממאה וחמישים יהודים עיראקים נטבחו בבגדד. לבריטים עצמם היה מידע על השפעת הסכסוך בפלסטין על יהודי ערב כבר ב-1938. הערכתם את ניתוחו לעיל של שיח' אל-מראגי סוכמה כך:

ייתכן מאוד שהשראה והמוטיבציה להחלטות שהתקבלו לאחרונה על ידי המנהיגות הדתית העליונה של מצרים נוצרו בעקבות החלטות דומות שהתקבלו על ידי המנהיגות הדתית בעיראק. [...] מצרים תתקשה להישאר אדישה כלפי התנועה הפאן-אסלאמית הכללית בגלל התפקיד שהיא מעוניינת למלא בפוליטיקה העתידית במזרח הקרוב. אם לא יימצא פתרון מקובל על הערבים בשאלת פלסטין, לא יוכלו מצרים הגיוניים ובעלי כוונה טובה לבלום את התפשטותו של הרגש הפרו-אסלאמי [בהקשר של גורלם של יהודי ערב].

מרד הפלסטינים ומאבקם האנטי-קולוניאלי בבריטים בין 1936 ל-1939, שהוליכו למעשה לניסוח הצעת החלוקה הראשונה, השפיעו רבות על הפוליטיקה המקומית במדינות ערב ועל התגבשות הלאומיות הערבית. ובכל זאת, מספר מועט ביותר של אישים פוליטיים הבינו בשלב כה מוקדם את ההשלכות הפוטנציאליות של הסכסוך בפלסטין על קהילות המיעוט היהודיות במדינות ערב עקב טשטוש ההבחנה בין "יהודים" ל"ציונים" (כפי שיובהר בהמשך, טשטוש זה היה תוצאה של פעולתן של התנועה הציונית והתנועה הלאומית הערבית גם יחד). אחד מהאנשים שהבינו את ההשלכות האפשריות על יהודי ערב היה אחד מהפקידים הבריטים בבגדד. הוא הסביר כבר ב-1937 כי:

ההיבט החמור ביותר של בעיית פלסטין הוא העובדה שהקהילות המעורבות אינן רק קהילות מקומיות, אלא בעלות קשרים אתניים ודתיים ברחבי העולם כולו. בהקשר זה, כל החמרה במצב של פלסטין משפיעה לא רק על הממשלה [העיראקית] ועל רוב האוכלוסייה הערבית בה; היא גם משפיעה על השקט וההרמוניה של הקהילה היהודית הגדולה החיה אף היא בעיראק.¹⁵

תשעה חודשים לאחר מכן, ב-29 לאוגוסט 1938, דיווח השגריר הבריטי בבגדד על שיחותיו עם שר הפנים העיראקי על נושא "מעמדם של היהודים בעיראק תוך התייחסות מיוחדת לתחושות המרות שהתעוררו כנגדם עקב הפעולות היהודיות [יש לקרוא ציוניות, מ.ב.]. כנגד הערבים בפלסטין". השגריר המשיך:

התחושות הללו אמנם נחלשו מעט אך אני חושש שהחדשות האחרונות באשר למספר הנפגעים הרב בהתפוצצות הפצצה בשוק הערבי ביפו עלולות להבעיר מחדש את הציבור הערבי. לא יהיה זה מפתיע אם יהיו עוד מקרים של פגיעה ביהודי עיראק וזאת חרף צעדי המנע שהממשלה כבר הפעילה.¹⁶

שבוע מוקדם יותר – ב-22 לאוגוסט 1938 – פנה יועץ בריטי שליווה את עבודת משרד הפנים העיראקי ושוחח עם השר בעקבות אירוע שבו נזרקו שתי פצצות על מועדונים יהודיים בבגדד. היועץ דיווח ללונדון על חששו של שר הפנים העיראקי:

לא ירחק היום ועלולה לעלות הדרישה לגירושם של כל היהודים מעיראק. השר קורא כל יום בעיתונות העיראקית על צעדים כנגד היהודים באירופה. אף אחד לא הצליח למנוע מהיטלר מלהוציא לפועל את הצעדים האנטי-יהודיים הקיצוניים שלו. למדינות ערב, כקרבות של שאיפות טריטוריאליות יהודיות, יהיו הצדקות חזקות הרבה יותר [לצעדים אנטי-יהודיים]. אין זו פנטזיה גמורה לדמיין את 90,000 יהודי עיראק מלווים אחר כבוד דרך המדבר לפלסטין הזאת שלהם. אף אחד לא יכול לומר מתי דרישה לגירוש כזה עלולה לצוץ. היא יכולה להתפתח תוך לילה אחד או בעוד

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

שלוש, ארבע או חמש שנים. אבל במוקדם או במאוחר הדבר יקרה אם לא יתרחש שינוי רדיקלי [בפלסטין].¹⁷

כדאי להזכיר שדברים אלה נכתבו ב-1938 וקל להבחין ברלוונטיות שלהם לגורלם של יהודי עיראק שתיים-עשרה שנים מאוחר יותר, כאשר מרבית הקהילה הועברה לישראל. כך או כך, הם נותחו על ידי הקצין הבריטי שהתנסח באופן הבא:

אין ספק שהקמפיין האחרון של תגובות יהודיות [קרא "ציוניות": מ.ב.] בפלסטין גרם להחרפה חסרת תקדים של תחושות הזעם כאן [בעיראק]. ... עבור הערבים, אי-הצדק של מדיניות הוד מלכותו הבריטי [בעיראק ובפלסטין] הוא כה ברור עד שהתנגדות בכל צורה שהיא נתפסת כלאיטימית, ואילו כל החרפה בצד האחר [הבריטי או הציוני בפלסטין] רק גורמת להרחבת הרדיפה [של יהודי עיראק]. אני רחוק מלהציע שפעולה רחבת היקף דוגמת זו שתיאר שר הפנים [העיראקי כנגד יהודי עיראק, ראה לעיל: מ.ב.] היא אימננטית או אכן אפשרית. עם זאת, אין שום ספק שהרעיון מתגלגל בעיראק וקונה לו מאמינים. ... כך או כך, ב-1936 הייתה לנו אינדיקציה מסוימת לגבי כמה מהאפשרויות שעלולות להתממש בעתיד כששרשרת של רציחות של יהודים אירעה בבגדד. נכון הוא שרוב מקרי הרצח היו על רקע אישי. אבל הם היו סימפטום להיעלמותו של הכבוד לקדושת חייהם של יהודים בעיראק בשעה של זעם ברחוב הערבי (שם).

השגרירות הבריטית דיווחה על הפגישה עם שר הפנים העיראקי:

הממשלה [העיראקית] אינה חדלה מניסיונה להשתלט על הקיצוניים כאן; עם זאת, המהלכים החריפים שהממשלה [הבריטית] בפלסטין חשה שעליה לנקוט, אינם יכולים לסייע לממשלה העיראקית במאמציה כאן. שר החוץ העיראקי הזכיר את החרבתם של כמה כפרים ערביים [בפלסטין]. פעולות מסוג זה של הממשלה הבריטית החריפו את רגשות הזעם בדעת הקהל בעיראק, קל וחומר לנוכח העובדה ששום יישוב יהודי [בפלסטין] לא זכה מעולם לגורל דומה – ומנהיגים דתיים ואחרים בעיראק שבים ודורשים מראש הממשלה להסיר את המגבלות שהוא הטיל על הפגנות וביטויי זעם פומביים. לכן, הממשלה חוששת מאוד ממצב שבו לא תוכל להשתלט על האירועים, כמו גם מ"משהו לא צפוי" שעלול לקרות ליהודי עיראק שהמוסלמים חיו איתם בטוב במשך השנים (שם).

במחצית השנייה של שנות השלושים החל הסכסוך בפלסטין להשפיע על מעמדם הסוציו-פוליטי של קהילות המיעוט היהודיות, שהיו, כאמור לעיל, גם לא-ציוניות, במדינות ערב. כפי שיובהר להלן, אחד מהגורמים המרכזיים שסייעו לציונים האירופיים בפלסטין לנצח במאבקם ההיסטורי עם הערבים היה העובדה שהם הצליחו ל"צייד" כמה קבוצות מרכזיות מבין אויביהם הקשים והמרים ביותר בתוך התנועה הלאומית הערבית בטרמינולוגיה הציונית כמו גם בהגיגה החברתית-פוליטי המארגן.

שיתוף פעולה בין אויבים לכאורה: העקירה של יהודי ערב

הזיהוי ההגמוני בין הזהויות "יהודי" ו"ציוני" היה רחוק מלהיות טרמינולוגי או ברמת השיח בלבד. שיאו התגלם בשיתוף פעולה – שברובו לא היה מתוכנן או נצפה מראש – בין שני גורמים אנטגוניסטיים שנמצאו משני צדדיו של הסכסוך הלאומי. הגורם האחד היה גופים ציוניים שמטרת פעולתם הייתה ל"שאוב" לפלסטין/ארץ

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

ישראל יהודים בכלל ואת יהודי ערב בפרט (החל מאמצע שנות הארבעים, כאמור); הגורם השני היה כמה מיריביהם הערביים המרים ביותר שכל פעולתם כוונה "לדחוף" את יהודי ערב אל מחוץ לחברות ולמדינות הערביות, וזאת מבלי להרהר יותר מדי על יעד סופי מוגדר. יהודי ערב נדחפו כלפי ישראל האירופית שאך נולדה – ובה בעת נשאבו לתוכה – כתוצאה ישירה של התלכדותם של שלושה כוחות פוליטיים:

הכוח הראשון היה כוח "שאיבה" שבסיסו היה מדינתי וחברתי גם יחד. מטרתו הייתה אחת: לשאוב את היהודים מהעולם הערבי לישראל. כוח זה התגלם, בשירות – או באי-השירות, תלוי בפרשן/ית – שאותו קיבלו יהודי ערב מהיישוב וממדינת ישראל, מהשליחים הציונים האי-לגאליים במדינות ערב (דוגמת שלמה הלל בעיראק) ומהמיעוט הציוני בקרב יהודי ערב. מרכיבו השונים של כוח שואב ציוני זה תיעלו את כל משאביהם ותבונתם הפוליטית לערוץ אחד: פוליטיזציה, העמקה וגיבוש של רעיון ההפרדה הפיזית והפוליטית בין יהודים ולא-יהודים (במקרה מסוים זה במדינות ערב) כפי שמכתיבים התזה והמעשה הציוניים מעצם הגדרתם.

הכוח השני שהיה בעל השפעה מכרעת על מצבם של יהודי ערב ועל גורלם הסוציו-פוליטי היה כוח "דחיפה" מדינתי. הוא התגלם בסיוע שקיבלו יהודי ערב משליטים ומשטרים ערביים דוגמת זה של נורי אל-סעיד העיראקי או זה של זידי אימאם אחמד התימני בשנים 1948–1951. משטרים ערביים מסוג זה שיתפו פעולה עם ישראל בכל הנוגע לארגון מסודר למדי של יציאתם של היהודים מארצות ערב לפלסטין/ארץ ישראל. גמול כספי הוענק לשליטים הללו בדרכים שונות על נכונותם לאפשר את העברתם של יהודי ערב לציין (במקרה של תימן, עיראק ואלז'יר – דרך האוויר).

הכוח השלישי שהשפיע רבות על מצבם של יהודי ערב ועל גורלם הסוציו-פוליטי הסופי היה אף הוא כוח "דחיפה", אף שהיה חברתי ולא מדינתי. הוא התגלם בסיוע העצום – ועם זאת הבלתי מכוון והבלתי מתוכנן מראש בצורה מודעת – שאותו העניקו לצינות האירופית מרכיבים סוציו-פוליטיים מרכזיים בתוך התנועה הלאומית הערבית. במהלך שנות הארבעים הלך וגדל מספרם של ערבים "רדיקליים" בתנועה הלאומית הערבית, חילוניים ודתיים גם יחד, שהחלו לזהות את יהודי ערב הלא-ציוניים כפוטנציאל של גייס חמישי ציוני. במצרים, לדוגמה, מרכיבים תת-לאומיים חשובים בתנועה הלאומית, דוגמת תנועת "האחים המוסלמים" או "מצרים הצעירה", אימצו לכל מטרה ועניין את ההיגיון הציוני עצמו ביחס לזהות בין יהדות וציונות. מפלגת האסתקלאל הפאן-ערבית והפסאודו-חילונית בעיראק הפכה למעשה לתנועה הקסנופובית ביותר בעולם הערבי בכל הנוגע ליחס ליהודי ערב. פעולותיו החוזרות ונשנות של כוח חברתי זה כנגד יהודי ערב מסוף שנות השלושים ואילך תרמו רבות להדרתם אל מחוץ לחברה הערבית, ללאומיות הערבית ולמדינות ערב.

חובה להעיר בהקשר זה, שלא הציונים האירופיים בפלסטין, לא השליחים הבלתי-לגאליים שנשלחו למדינות ערב (החל מ-1942) וגם לא המיעוט הציוני מבין יהודי ערב שיתפו עמם פעולה, התאבלו יותר מדי על התפתחותן של הנטיות הבדלניות והאנטי-יהודיות בקרב חלקים מהתנועה הלאומית הערבית. הסיבה לכך הייתה פשוטה: התפתחותה של גזענות קסנופובית זאת שיחקה באופן מזהיר לידיה של התנועה הציונית האירופית וסייעה לה במימוש המעשי של שני יעדיה המרכזיים – "חיסול הגלות" ו"עלייה" לארץ ישראל.

בעולם הערבי, לעומת זאת, תת-קבוצות מתחרות במסגרת התנועה הלאומית הערבית, שקידמו בסיסים אינקלוסיביים יותר לזהות הקולקטיבית הערבית ולהגדרה הלאומית הערבית – כגון על בסיס אזורי, לשוני, אזרחי או מעמדי – נסדקו ונחלשו בהדרגה אל מול הפוליטיזציה של הדת והתחזקותו של הבסיס הדתי שעליו נשענה הזהות הלאומית שהתפתחה באזור (יהיה זה רק הוגן לציין שהפוליטיזציה של הדת היהודית קדמה לזו של האסלאם). כך, למשל, חוזקן הסוציו-פוליטי של קבוצות תת-לאומיות ליברליות ומרקסיסטיות בתנועה הלאומית הערבית – שנאבקו על מיסוד ההגדרה העצמית הלאומית-ערבית על בסיס אזרחי ובין-דתי מוצק – עמד ביחס הפוך להתחזקותה של הלאומיות היהודית הבדלנית (Behar, 2001, 2005). במלים אחרות, לא ברור כיצד יכלה הלאומיות היהודית-ציונית הבדלנית לשרת באופן כלשהו את מטרת ביסוסה של רב-דתיות

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

אזרחית בעולם הערבי, או לתרום באופן פוזיטיבי כלשהו לחיזוקן של אותן תנועות אזרחיות, חילונית וליברליות בתנועה הלאומית הערבית שפעלו בהקרבה רבה למיסודו ולחיזוקו של דו-קיום בין-דתי ושוויוני מוצק במדינות ערב.

שיתוף הפעולה הסטרוקטורלי בין הכוחות "השואבים" הציוניים והכוחות "הדוחפים" הערביים בייצור גורלם הסוציו-פוליטי של יהודי ערב נבע אפוא מכישלון ציוני וערבי משותף להבחין בין "יהודים" ל"ציונים" מבחינה מעשית ואידאולוגית גם יחד. יתרה מזאת, שלושת הכוחות הללו היו בעלי עוצמה פוליטית, ארגונית ומספרית גדולה לאין ערוך מזו שיהודי ערב יכלו לייצר מתוכם. במלים אחרות, במהלך שנות הארבעים והחמישים ליהודי ערב עצמם לא הייתה שליטה משמעותית כלשהי, או אפשרות השפעה רצינית, על התהוותם של המבנים החברתיים החדשים – הפוליטיים, הכלכליים והלאומיים – במזרח התיכון; אלה שהפכו אותם במחצית השנייה של המאה העשרים לבעלי תפקיד מרכזי בסכסוך הציוני-ערבי מצד אחד, ובהתגבשותה הסוציו-פוליטית ותצורתה הדומיננטית של תופעת הלאומיות במזרח התיכון מן הצד האחר. טענות אלו יובהרו בפירוט בהמשך.

לבסוף, חשוב לזכור שכוח משמעותי נוסף אחד פעל תמיד מעל לשלושת הכוחות ששורטטו לעיל. כוח רביעי זה היה המעצמות הקולוניאליות עצמן (בין אם בפלסטין המנדטורית, בעיראק, במצרים וכו'). מדינות המערב הקולוניאליות מנעו מעקורים מה"עולם השלישי" באופן מודע ואקטיבי את אפשרות הכניסה או ההגירה אליהן, כולל כניסתם של יהודי ה"עולם השלישי" דוגמת יהודי ערב. למעשה, במהלך שנות הארבעים סירבו מדינות אירופה וארצות הברית פעמים רבות לפתוח את שעריהן בפני יהודים שניצלו מהנאצים. בכך הן סייעו למעשה לכוון רבים מהניצולים לפלסטין. הגירה זו נעשתה, במובן מסוים, על חשבונם של הפלסטינים (אך זהו נושא לחיבור אחר). ההגבלות הנוקשות על אפשרות הגירתם של יהודים מאסיה ומאפריקה לאירופה ולארצות הברית גרמו בהכרח לכך שמספר גדול יותר של יהודים ממדינות ערביות הגיעו לפלסטין/ארץ ישראל במהלך סוף שנות הארבעים והחמישים.

התנועה הלאומית היהודית, התנועה הלאומית הערבית והשפעתן ההדדית

ה"ברית" הסטרוקטוראלית שנוצרה בין הציונים לערבים בהקשר של יהודי ערב השפיעה רבות על הכיוון שבו התפתחה תופעת הלאומיות במזרח התיכון בתקופה שלאחר שנות החמישים. במלים אחרות, לעזיבתם של יהודי ערב את ארצות מולדתם הייתה השפעה מכרעת וארוכת טווח על המזרח התיכון כולו (כולל ישראל), ובעיקר על תצורתה הסוציו-פוליטית של תופעת הלאומיות באזור שהפכה לבסוף לדומיננטית. על פי התרשמותי, חמקה השפעה עצומה זו מעיניהם של חוקרי מדע המדינה והיסטוריונים של המזרח התיכון. אף שהתנועה הלאומית היהודית וזו הערבית השפיעו רבות זו על זו באמצעות פעולותיהן הקשורות ליהודי ערב, הרי ההשפעות ההדדיות ביניהן היו בלתי-שוות בדיוק כפי שתוצאת המלחמה ביניהן ב-1948 הייתה בלתי-שווה.

תוצאותיה הבלתי-מתוכננות של הלאומיות הערבית: נוכחותם הפרודוקטיבית של יהודי ערב בישראל

הדינמיקה הסוציו-פוליטית שגיבשה את הלאומיות הערבית הביאה לכמה תוצאות משמעותיות מאוד מבחינה היסטורית שלא תוכננו או נצפו מראש על ידי המרכיבים התת-לאומיים והשחקנים המרכזיים שפעלו בתנועה. התוצאה הבלתי מתוכננת החשובה ביותר התגלמה בנוכחותם הפרודוקטיבית חסרת התקדים של יהודי ערב בישראל מרגע הגעתם אליה מארצות מולדתם הערביות.

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

מרכיבים סוציו-פוליטיים מרכזיים בתנועה הלאומית הערבית (ראו פירוט דוגמאות לעיל) עזרו בעצם לספק לחברה ולמדינה הישראלית-ציונית-אירופית תוספת כוח אדם משמעותי ויצרני שהצטרף רובו ככולו למעמד הפועלים שלה. קורלציה בין מוצא אתני מצד אחד, לבין מיקום מעמדי מן הצד האחר, הלכה והתחזקה בין תחילת שנות החמישים לבין המרד בוואדי סליב (1959) ופעולותיהם של הפנתרים השחורים בתחילת שנות השבעים. בניגוד למה שנטען בדרך כלל בהיסטוריוגרפיה הערבית, לא היו אלה אך ורק גורמים חיצוניים הקשורים לקולוניאליזם האירופי או הציוני, שהיו אחראים לתבוסת הערבים במאבקם עם מדינת ישראל והציונות; דינמיקות סוציו-פוליטיות פנימיות בהתהוותה של התנועה הלאומית הערבית עצמה סייעו רבות לתבוסתם בכך שסייעו לספק לציונות תוספת מכריעה למעמד הפועלים שלה. ישראל הציונית-אירופית – בת פחות מעשר שנים באותו זמן – לא הייתה יכולה לצפות לתשורה דמוגרפית וכלכלית עצומה יותר מידי אלה שתמיד הכריזו על עצמם כעל אויביה המרמים והחריפים ביותר, וכך גם תיארה אותם קהילת החוקרים.

מנותקים מדורות שלמים של חיים קהילתיים במזרח התיכון, מושאים למה שברבות הימים הפך להיות לאחת מהדוגמאות הפרדיגמטיות במאה העשרים לשבר כלכלי, פוליטי ותרבותי חריף, ליהודי ערב לא הייתה שום בררה רצינית אלא להשלים עם המצב השונה והחדש שאליו הם נקלעו שלא מבחירתם החופשית, ולא היה להם כמעט שום תפקיד פעיל בו או בהתהוותו, ושהם עצמם הפכו לקרבנותיו (שוחט, 2001 [1988]). רק קרבנם של הפלסטינים היה גדול יותר מבחינה היסטורית מזה של יהודי ערב בהקשר של הסכסוך הישראלי-ערבי. התהוותם של מבנים פוליטיים, כלכליים ולאומיים חדשים במזרח התיכון יצרה מצב חדש. השכנים הערבים שעמם חלקו יהודי ערב את אותה תרבות, שפה, כלכלה, היסטוריה – ואם תרצו גם את אותה חזות ופיזיונומיה ערבית – הפכו אט-אט ל"אויבים". בה-בעת, אותם אנשים, שעד הגירתם של יהודי ערב נתפסו בעיניהם כ"זרים" של המזרח התיכון – משמע אירופים באופן כללי (ולאו דווקא ציונים-אירופיים באופן פרטי) – הפכו עתה ל"מצליהם" של יהודי ערב.¹⁸

המבנים הסוציו-פוליטיים החדשים במזרח התיכון, שנטוו סביב קהילות המיעוט היהודיות-ילידיות במדינות ערב מסוף שנות השלושים ואילך, היו תוצאה ישירה של שני גורמים. האחד הוא הרעיון והפעולה הפוליטית הקונקרטי של התנועה הציונית שמיסדה הפרדה פיזית ופוליטית בין יהודים ללא-יהודים; השני הוא הדינמיקה הפוליטית הפנימית של הלאומיות הערבית שמאבקה האנטי-קולוניאלי והאנטי-ציוני כוון בסופו של חשבון לא רק כנגד הקולוניאליסטים האירופיים – לדוגמה על בסיס אזורי, לשוני או תרבותי – אלא גם על בסיס דתי כלפי מרכיב פנימי, ילידי, ונאמן ברובו המוחלט, הווה אומר, כלפי קהילות המיעוט הלא-ציוניות של יהודי ערב.

המבנים הסוציו-פוליטיים החדשים, שהלאומיות הערבית סייעה לייצר ויהודי ערב מצאו את עצמם בתוכם, נוצלו באופן מקסימלי על ידי התנועה הציונית האירופית – ללא ספק אחת מהתנועות המזהירות, המקוריות והמצליחות ביותר שפעלו במאה העשרים. מבחינה כלכלית, דמוגרפית וצבאית גם יחד, ניצלה ישראל בחכמה ובכישרון את הצמיחה ב-50% באוכלוסייה היהודית בשטח שהעניקה לה עצרת האו"ם בהחלטה 181 מנובמבר 1947 ובשטחים שנוספו לה בעקבות מלחמת 1948.¹⁹

בישראל האירופוצנטרית עברו יהודי ערב העקורים תהליך מהיר, שיטתי ויסודי של פרולטרניזציה. כלכלתה של ישראל ופיתוחה המעשי הרוויחו רבות מכוח העבודה שסיפקו יהודי ערב/המזרחים (ודאי עד כיבוש רצועת עזה והגדה המערבית ב-1967, אך גם בתקופה שלאחר מכן). מעברה של המודרניזציה הכלכלית של ישראל מן הכוח אל הפועל נעשה על גבו השחום-משהו של מעמד הפועלים היהודי-הלא-אירופי שלה (סבירסקי וברנשטיין, 1994). מזרחים איישו את קווי הייצור בתעשייה המתפתחת כמו גם את הסקטור החקלאי, על פי רוב כעובדים שכירים (לדוגמה בקיבוצים ה"סוציאליסטיים" שהיו כמעט חד-אתניים באותה תקופה). ישראל גם דאגה לנתב את יהודי ערב לאזורים צחיחים או לא מאוכלסים וליישבם לאורך גבולותיה המסוכנים בין אם בנגב (מול מצרים), לאורך בקעת הירדן או בין הכנרת והים התיכון (מול לבנון וסוריה). בין השאר יילד

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

תהליך זה גם את עיירות התת-פיתוח בישראל. תהליך דומה אירע גם בערים (למשל, הפניית הוריהם של דור "הפנתרים השחורים" לשכונות ספר דוגמת מוסררה בתקופה הסוערת שלפני 1967).

את ה"גול העצמי" הערבי, שתואר לעיל, יש להבין גם מהיבט אחר. במהלך כל ההיסטוריה הערבית היו קהילות המיעוט היהודיות-ילידיות אלמנט פרודוקטיבי בחברה הערבית – מבחינה כלכלית, חברתית, תרבותית, בירוקרטית ועוד – וזאת על אף העובדה שמבחינה מספרית הם היו רק חלק קטן ממנה. יהודי ערב היו בדרך כלל בעלי כישורים פורמליים מעט גבוהים מאלה שרווחו בחברתם הלא-יהודית בין אם בשוק הפרטי או בזירה הציבורית.²⁰ תוצאה לא-מתוכננת נוספת של דינמיקת ההתפתחות הסוציו-פוליטית הפנימית של הלאומיות הערבית הייתה אפוא הפסדן של מדינות ערב את קהילותיהן היהודיות. אפשר להניח, שאלמלא סייעה הלאומיות הערבית לעקירתם של יהודי ערב ממוולדתם תוך שיתוף פעולה עם הצינורות האירופית, היו יהודי ערב ממשיכים לתרום רבות בתחומים פרטיים וציבוריים שונים למדינות הערביות ולחברה הערבית גם יחד.

מעניין לציין, שיהודי עיראק מוזכרים כבר בעמודו הראשון של הניתוח המונומנטלי בן 1300 העמודים של האנה בטטו על עיראק במאה העשרים. בטטו מייחס חשיבות רבה לעקירתם של יהודי עיראק ממנה, וכולל אותה בין הגורמים החשובים ביותר שהשפיעו על החברה והמדינה שם, כמו המיתון העולמי של שנת 1929, הרפורמה האגררית בעיראק ב-1932 וב-1938, האינפלציה במהלך מלחמת העולם השנייה, ההכנסה הבלתי צפויה מתשואות נפט ב-1952 וגידול האוכלוסין בבגדד בין השנים 1922 ל-1957 (בטטו, 1978).

בניגוד למקרים רבים ברחבי העולם שבהם התקיימה (או מתקיימת) הדרה פוליטית אגב התהליך המורכב מאוד של בינוי אומה או מדינה, במקרה של יהודי ערב, היעדרם במסגרת החברות והמדינות הערביות לא היתרגם לנוכחותם החדשה במקום שלישי או ניטרלי מבחינה פוליטית. רחוק מכך: היעדרם של יהודים בעולם הערבי הפך לנוכחותם החדשה, הפעילה והפרודוקטיבית בקרב התנועה הלאומית היריבה ומדינתה, כלומר, הצינורות וישראל.

לבסוף, תוצאתה האחרונה והלא-מתוכננת-מראש של הלאומיות הערבית הייתה תרומתה חסרת התקדים ל"דה-אירופיזציה" של הלאומיות היהודית ושל מדינת ישראל בתקופה שלאחר שנות החמישים. "דה-אירופיזציה" זו הייתה קשורה באופן הדוק לכישלונה של הלאומיות הערבית לשלב את יהודי ערב במסגרות של התנועה הלאומית הערבית במדינות ערב ולהבטיח את מקומם בהן. אין זה מפתיע אפוא שפוליטיקאים ישראלים לא שכחו (או שוכחים) להדגיש בכל פורום בינלאומי את העובדה שישראל איננה רק ביתם של יהודי אירופה, אלא גם ביתם של יהודי ערב הלא-אירופיים. יתרה מכך, ישראל השתמשה לא פעם בסיפור הגירתם של יהודי ערב לישראל כדי להתנער מחלקה ביצירת הבעיה של הפליטים הפלסטיניים.²¹

נסכם ונאמר, שהשפעותיה המכריעות של הלאומיות הערבית על יהודי ערב ומדינת ישראל היו בלתי-מתוכננות מראש: באמצעות האופנים השונים, ששורטטו לעיל, עיצבה וחזקה למעשה הלאומיות הערבית את הצינורות ואת ישראל. קשה לדמיין "גול עצמי" סוציו-פוליטי כה מכריע.

תוצאותיה הבלתי-מתוכננות של הצינורות האירופית: השפעת היעדרם של יהודי ערב על מדינות ערב והסכסוך הישראלי-ערבי

פעולותיה של התנועה הצינונית-אירופית במזרח התיכון במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים הובילו לשתי תוצאות בלתי מכוונות שהייתה להן השפעה רבה על תהליכים חברתיים-פוליטיים, שהתבססו באזור לאחר שנות החמישים, בשני הקשרים מרכזיים: האחד, התגבשותה של תופעת הלאומיות במזרח התיכון; השני, תיעולו של הסכסוך הישראלי-ערבי למחוזות סוציו-פוליטיים בעייתיים. התוצאה הבלתי מכוונת הראשונה של הצינורות הייתה כדלקמן: פעילותה סייעה לעצב, מבלי שהתנועה התכוונה לכך מלכתחילה, את

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית ה"קדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

צורתה הסוציו-פוליטית של הלאומיות הערבית תוך שהיא מחזקת בה היבטים קסנופוביים, לא-דמוקרטיים ולא-אזרחיים. תוצאתה הבלתי מכוונת השנייה הייתה שאזרחי ישראל עצמם הפכו לבסוף גם הם לקרבנותיה של הגיונה הפוליטי-פנימי של הציונות ושל פעולותיה. להלן אבהיר את התוצאות הללו.

מחקרים רבים נוטים להמעיט בהערכת השלכותיה השליליות של התנועה הציונית האירופית על המזרח התיכון הערבי כולו. סגנון החיים היומיומי החילוני של מרבית הציונים האירופיים במחצית הראשונה של המאה העשרים, כמו גם המערכת של אמונתם, גינוניהם ונימוסיהם האירופיים, נטו לעזור משהו חוקרים רבים. הללו התקשו, ואולי עדיין מתקשים, להפנים את העובדה הפשוטה, שמאז ומתמיד התקיימה סתירה פנימית ברורה וחריפה בתיבות לשון דוגמת "ציונות חילונית" או "דמוקרטיה יהודית". מכאן נובע, שתיבות לשון אלו לא יכלו להתממש הלכה למעשה בעולם הפוליטי הארצי.

לא זו בלבד שהציונים האירופיים המודרניים והחילוניים-לכאורה עסקו מהרגע הראשון בפוליטיזציה של הדת (היהודית); הם גם מיסדו את השייך הדתי כתנאי מוקדם להשתייכות שוויונית בקולקטיב הפוליטי שהם ארגנו. מבחינה היסטורית ומבחינה סטרוקטוראלית, הציונות האירופית הייתה אחד מהגורמים המרכזיים שסייעו ליצירתה של מציאות סוציו-פוליטית במזרח התיכון שבה התנועה האנטי-קולוניאליסטית הערבית להגדרה עצמית ושחרור לאומי – שבתחילת דרכה הייתה, כאמור לעיל, בעלת נטיות אינקלוסיביות וליברליות-אזרחיות לא רעות – הפכה לבדלנית בשלב מכריע של התגבשותה.

כדי להבין את הנקודה הזאת יש להכיר בכך שאין שום דבר מפתיע או חריג בעובדה שהתנועה הציונית האירופית – כמו כל תנועה פוליטית – עשתה את כל מה שביכולתה על מנת לקדם את מטרותיה הלאומיות והמדיניות כפי שהיא הגדירה אותן. אלא שהמטרות הללו לא זו בלבד שלא הוצאו מן הכוח אל הפועל ב"ארץ ללא עם" (עובדה שכבר נלעסה לעייפה); הן גם מומשו בחלל סוציו-פוליטי אזרחי מסוים במובן הבא: בעצם עשייתם הפוליטית ודבקותם של הציונים האירופיים במטרותיהם ובהגיונם הפוליטי הבלדני, הם "סייעו" ללאומיות הערבית לחרוג מהפסים הסוציו-פוליטיים שעליהם היא התקדמה שנטו, כאמור, בתחילה לכיוון אנטי קולוניאלי אינקלוסיבי ודמוקרטי סביר.

כתגובה (גם אם חלקית) לפוליטיקה השיוכית-דתית שקידמו הציונים החילוניים-לכאורה, החלה התנועה הלאומית הערבית לנטות אף היא לאימוצו של קו פוליטי לאומי שהלך וניזון מאלמנטים הקשורים להשתייכות דתית. הצורה האנטי-ציונית הקונקרטי, שהפכה לדומיננטית-מספיק בקרב חלקים בתנועה הלאומית הערבית, גרמה לכך שהכללתן (האזרחית) של הקהילות היהודיות הוותיקות והמשולבות-למדי של יהודי ערב בסדר היום של השחרור הלאומי הערבי ובגיבושן של מדינות ערב הפוסט-קולוניאליות, הפכה למסובכת ומורכבת הרבה יותר מכפי שהייתה בתחילתו של תהליך בניו הלאומיות הערבית. כדאי להדגיש, שהטענה אינה שהציונות היא זו שגרמה לבדה ל"הסתת" הלאומיות הערבית לפסים לא-דמוקרטיים, לא-אינקלוסיביים ולא-אזרחיים; הטענה היא שהציונות ופעולותיה סייעו רבות לתהליך זה.

מעניין לציין בהקשר זה, שכמה חוקרים ערבים הסבירו את הכישלון הערבי לכלול את יהודי מצרים או עיראק בתנועה הלאומית הערבית בכך שהם היו "ציוניים" או שרבים מהם היו, לכאורה, "סוכנים של הקפיטליזם הקולוניאלי" (גונאים ואבו כאף, 1969; עבד אל רחמן, 1979; נאסר, 1980, 1991; כאמיל, 1981; עבד אל חאמיד סעיד אחמד, 1989, 1991). אפשר לתמצת את הלוגיקה שעליה נשען טיעונם באופן הבא: אם יהודי מצרים או עיראק היו באמת ובתמים "ציוניים", "סוכנים קפיטליסטיים", או שניהם גם יחד – אזי אין כמובן צורך באף משתנה בלתי-תלוי נוסף כדי להסביר את המבוקש, כלומר את ניכורם של יהודי ערב ואת עקירתם מהמדינות שבהן נולדו.

דומה שרק פרשנותה של ה"ציונות האקדמית" בעניין היא כה בלתי-משכנעת כפרשנות ערבית הגמונית זו. אין צורך, ואין זה כלל אפשרי מבחינה אמפירית, להתכחש לעובדה שהיו יהודים בארצות ערב שבחרו לשרת

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית ה"קדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

את הציונות. יתרה מכך, במהלך שנות הארבעים והחמישים מקצתם אף היו מעורבים בפעולות נגד אזרחים ערבים חפים מפשע, באופן שמזכיר את פעולתם של לאומנים ערבים שפעלו באותה סביבה בדיוק נגד יהודים מקומיים חפים מפשע.²² ובכל זאת, הציונים מבין יהודי ערב בכלל, וחשוב מכך, פעולות ציוניות אלימות בתוך מדינות ערביות בפרט, היו תמיד בבחינת היוצא מהכלל שלא העיד על הכלל. רובם המכריע של יהודי ערב היו, כאמור לעיל, לא-ציוניים; הם מעולם לא עסקו בשום פעילות חתרנית אנטי-ערבית כלשהי ואף לא הפגינו שום נטייה פוליטית בדלנית אירדנטית. מכאן, שלא זו בלבד שיהודי ערב לא היו "בוגדים", "משתפי פעולה ציוניים", "סוכנים קפיטליסטיים" או "גיס חמישי", כפי שמוצע במחקרים ערביים, אלא שגם נמצאו ביניהם דמוקרטים אנטי-ציונים מסורים שפעלו על בסיס מרקסיסטי, ליברלי אך גם יהודי-דתי (בכלל זה רבניה הראשיים של מצרים ועיראק, לדוגמה, חיים נחום וששון כדורי). נראה שאפיון יהודי ערב על ידי אינטלקטואלים ערבים בטרמינולוגיה זו מקורו בניסיונם להסיר מהתנועה הלאומית הערבית את חלקה באחריות לגורלם הסוציו-פוליטי של יהודי ערב.

מהעובדה שציונים היו תמיד מיעוט בקרב יהודי ערב לא ניתן כמובן להסיק שהציונות לא הייתה גורם חשוב בפוליטיקה הלאומית הערבית. השליחים הציוניים הבלתי-לגאליים שפעלו במדינות ערב – ביחד עם תומכיהם המקומיים – תרמו רבות לצביעתה של הלאומיות הערבית בצבעים קסנופוביים. הם עשו זאת באמצעים הבאים: תרומתם העצומה לתהליך הפוליטיזציה של השייח הדתי (היהודי) במדינות ערב; תרומתם הנכבדה למיסודו הממשי של רעיון ההפרדה הפוליטית בין יהודים ולא-יהודים במזרח התיכון; ולבסוף, תרומתם המעשית להעמקת המתחים בין יהודי ערב לערבים המוסלמים (במתכוון או שלא במתכוון). מכאן, שאת תוצאתה הבלתי-מכוונת הראשונה של הציונות אפשר לנסח באופן הבא: התנועה הציונית, בלי שהתכוונה לכך, השפיעה רבות על צורתה הסוציו-פוליטית ה"רגסיבית" של הלאומיות הערבית, וזו בתורה, הפכה לבעייתה המרכזית של מדינת ישראל ואזרחיה במחצית השנייה של המאה העשרים.

לפני שאבהיר את תוצאתה הבלתי-מתוכננת השנייה של הציונות, יש להזכיר שהסברתי לעיל, שמדינות ערב הפסידו לישראל קהילה שהייתה מן המיומנות והמועילות ביותר שהיו להן. עם זאת, על אף שהתנועה הציונית ומדינת ישראל הרוויחו רבות מבחינה כלכלית ודמוגרפית מתרומתן להדרת יהודי ערב ממולדתם – הן גם הפסידו בשל כך. הסיבה לכך היא שנוכחותם הפרודוקטיבית של יהודי ערב בישראל הייתה קשורה בהכרח למה שאגדיר כאן כהיעדרם הפרודוקטיבי של אותם יהודים עצמם בעולם הערבי.

במבט ראשון עשוי הטיעון הזה להיראות אוקסימורוני. בכדי להבינו בבהירות יש לזכור שלרבים קל להתעלם מכך שלתנועה הציונית האירופית היה תפקיד מרכזי ופעיל בעיצוב מציאות סוציו-פוליטית חדשה לחלוטין במזרח התיכון: בפעם הראשונה בהיסטוריה של האזור, יהודים נפקדים מהחברה הערבית כחלק אינטגרלי ממנה. טענתי היא, שלעובדה זו ישנה השפעה עצומה על התגבשותו של הסכסוך הישראלי-ערבי בתקופה שלאחר שנות החמישים כמו גם על תופעת ביסוס הלאומיות באזור. מכיוון שבנוסף לעצם קיומה של מדינה ישראלית במזרח התיכון על בסיס של הגדרה בדלנית דתית (ולא אזרחית, לדוגמה) – היעדרותם החדשה והחסרת תקדים של יהודים בחברה הערבית (חוץ ממרוקו) היא-היא שסייעה, ואף ממשיכה לסייע, להעמקתה של בלנות על בסיס דתי אנטי-אזרחי בעולם הערבי.

קל לשכוח שאין שום דבר "טבעי" בתופעה זו; שבבלנות פוליטית כה חריפה על בסיס דתי אינה כה עתיקה מבחינה היסטורית בעולם הערבי כפי שחוקרים רבים היו רוצים שנאמין, ושתופעה זו קשורה בעבותות דיאלקטיות להתפתחותה ולהתבססותה של הבלנות הציונית-יהודית באזור. בבלנות לאומית שניזונה משייח דתי לא הפכה למשמעותית בעולם הערבי מבחינה פוליטית לפני סוף מלחמת העולם השנייה (למשל, תנועת "האחים המוסלמים" במצרים). טענתי בהקשר זה צנועה מאוד: הבנה ביקורתית צלולה של ההיסטוריה הסוציו-פוליטית של יהודי ערב היא מרכיב הכרחי בכל הסבר מקיף לתופעה יחסית חדשה זו.²³

סוף דבר זמני

התבניות הסוציו-פוליטיות החדשות שנטוו סביב 750 אלף היהודים הלידיים שחיו מאות שנים בעולם הערבי גרמו לשני שלישים מהם להגר לישראל מ-1949 ואילך; השליש הנוסף – שרובו נמנה על המעמד הגבוה – הצליח למצוא נתיב לארצות מערב אירופה ולמדינות בדרום אמריקה ובצפון אמריקה. תבניות סוציו-פוליטיות אלו – על סך האפקטים הכלכליים והחברתיים שהם יצרו בישראל ובעולם הערבי גם יחד במחצית השנייה של המאה העשרים – היו תוצאה של התלכדותם של שני זרמים והתארגנויות פוליטיים. האחד היה הרצינות האִמְנֶנְטִי של האידיאולוגיה הציונית האירופית ועקרונותיה המארגנים שהתבססו על רעיון של הפרדה פיזית ופוליטית בין יהודים ולא יהודים בפלסטין/ארץ ישראל. השני היה הדינמיקה הסוציו-פוליטית הפנימית בתנועה הלאומית הערבית שמאבקה כנגד הקולוניאליזם הופנה לבסוף לא רק נגד ה"זרים" האירופיים (שוב, על בסיס אזורי, לשוני, אזרחי או תרבותי), אלא גם כנגד קהילת מיעוט ילידית מקומית ונאמנה ברובה של יהודי ערב הלא-ציוניים.

מהדיון כאן עולה מסקנה מרכזית אחת: כאשר התנועה הלאומית היהודית והתנועה הלאומית הערבית נבחנו בזמנית מזווית הניתוח הביקורתית של ההיסטוריה הסוציו-פוליטית של יהודי ערב – אזי שתי התנועות אינן נראות עוד כאיכות גדולות כל כך כפי שהן מוצגות בדרך כלל בכתביה האקדמית והפופולרית בישראל, בעולם הערבי ובעולם כולו. למרות הסכסוך החריף ביניהן, הגיעו שתי התנועות הלאומיות – משתי עמדות מנוגדות לחלוטין – לשיתוף פעולה סביר ביותר בכל מה שנוגע לעקירתם ולהדרתם של יהודי ערב מארצות מולדתם. יתרה מזאת, הדינמיקה הסוציו-פוליטית במזרח התיכון שהוברה כאן לא יכלה לתרום דבר להשתרשותן של זהויות אזרחיות המבוססות על שוויון אזרחי רב-דתי בישראל ובמדינות ערב גם יחד.

לבסוף, דומה שאופן קריאה צלול, ביקורתי ומאוזן של ההיסטוריה הסוציו-פוליטית של יהודי ערב והמזרחים עשוי לסייע מעט לפיוס היסטוריוגרפי בין אינטלקטואלים ערבים וישראלים, ואולי אפילו לסייע בהנעתו של פיוס גדול יותר במזרח התיכון.

* ד"ר משה בהר מרצה במכללה האקדמית ספיר ובאוניברסיטה העברית בירושלים.
דוא"ל: mb205@mscc.huji.ac.il

הערות

1. חיבור זה נכתב בעזרת מלגת מחקר שקיבלתי בשנים 2002–2003 ממרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה באוניברסיטה העברית. אני מודה לד"ר דן אבנון, לאלדד יפה ולברברה צוקרמן על הסיוע האדיב שקיבלתי. מאמר זה מתבסס בין השאר על עבודת הדוקטורט שלי (Behar, 2001), והאחריות לתוכנו היא עלי בלבד.
2. למשל: שגב, 1980; מאיר, 1983; סבירסקי, 1985, 1990, 1994, 1995; פירר, 1990; שטרית, 1999, 2004; לוי וברקאי, 1998; בן דור, 1999; בהר, 1999; יונה, 2000, 2002; יונה וספורטא, 2002; שוחט, 1991, 2001; חבר, 2002; יצחקי, 2004.
3. העובדה שבהתייחסותי לתקופה שלפני 1948 בחרתי לכנות את הטריטוריה בתיבת הלשון "פלסטיין" (ולא "ארץ ישראל", לדוגמה) נעוצה בעובדה שכך היא כונתה על ידי כל הגופים הבינלאומיים שעסקו בה וכך היא מופיעה במרבית המפות הרלוונטיות. כך, למשל, כונה המנדט הבריטי "המנדט בפלסטיין". בהמשך החיבור אני מתייחס לתקופה שלאחר הקמת מדינת ישראל ב-1948, ושם אני משתמש בתיבות לשון דוגמת "ארץ ישראל/פלסטיין" או "פלסטיין/ארץ ישראל" וזאת על פי הקשר הדברים שנראה לי כהולם ביותר.
4. Government of Israel (1967) Statistical Abstract. Jerusalem: Central Bureau of Statistics (tables B/3 D/3).
5. Government of Israel (1974) Statistical Abstract. Jerusalem: Central Bureau of Statistics. נתון זה כולל את יהודי פלסטיין הילידים ואת היהודים מאסיה ואפריקה שהגיעו לפלסטיין לפני 1948.
6. תשע המדינות הערביות שבהן חיו קהילות מיעוט יהודיות היו מרוקו, אלג'יר, תוניס, לוב, מצרים, עיראק, סוריה, לבנון ותימן.
7. יהיו קוראים שיתמהו על כך שחוקרים ערבים כלולים בקבוצה זו של אסכולת "הציונות האקדמית". כפי שיוסבר בהמשך החיבור בפרוטרוט, חוקרים ערבים לאומיים וחוקרים הנמנים על ה"ציונות האקדמית" מגיעים לפעמים משתי עמדות שונות ומנוגדות לאותן מסקנות לא משכנעות דומות. למשל, מכבי, 1968; גושן, 1997; כנס, 1998; Ghunaym and Abu Kaf, 1969; Bat Ye'or, 1977; Abd al-Rahman, 1979; Nassar, 1980, 1991; Kamil, 1981; Aharoni, 1983; Barad 1986, 1989; Abd al-Hamid Sayyid Ahmed, 1989, 1991ab; Laskier, 1992.
8. על משקל תיבות לשון דוגמת הציונות ה"פוליטית" (הרצל), הציונות ה"רוויזיוניסטית" (ז'בוטינסקי), הציונות ה"טריטוריאלית" (זנגוויל), הציונות ה"רוחנית" (אחד העם), הציונות ה"משחית" (גוש אמונים), הציונות ה"תרבותית" (בורוכוב) וכו'.
9. התזה הפרימורדיאלית גורסת שחברים בקבוצות לאומיות מחלקים ביניהם מהות משותפת – מעין משפחה מורחבת – הקיימת מקדמת דנא. יש להתייחס למהות זו כ"נתונה" מבחינה היסטורית; ככזו שאינה תלויה בתהליכי מודרניזציה כלשהם דוגמת תיעוש, עיור, התפתחות הדפוס וכיוצא בזה. קיים חומר רב על התזה הפרימורדיאלית ומבקריה השונים (למשל: Shils, 1957; Greetz, 1963; Brass, 1991).
10. הציונות הייתה אחת מכמה תשובות שניסחו ופיתחו יהודים אירופיים אל מול הגזענות האנטישמית האירופית שהופנתה נגדם; ככזאת, הייתה הציונות פתרון אירופי לבעיה אירופית. תשובות אחרות (לא-ציוניות) לבעיה היהודית שבהן דבקו יהודים חילוניים במזרח אירופה היו, למשל, הבונדיזם והמרקסיזם.
11. בדו"ח בן 400 עמודים ניסחה ועדת פיל לראשונה באופן רשמי את רעיון החלוקה של פלסטיין לשתי מדינות בין הרוב הערבי והמיעוט היהודי. בעולם הערבי התקבל הדו"ח בתדהמה ובכעס רב ובעקבותיו החלה מעורבות רבה הרבה יותר של המדינות והחברות הערביות בסכסוך בפלסטיין (עוד על ועדת פיל ראו גל-נור, 1995).
12. חרף העובדה שתנועה פאן-ערבית לאומית כוללת ומאוחדת ודאי שלא הייתה בנמצא בין שנות העשרים לשנות הארבעים של המאה העשרים, אני משתמש בחיבור זה בתיבת הלשון ה"תנועה הלאומית הערבית". הסיבה לכך היא שהדינמיקות הפנימיות בתוך התנועות הלאומיות הערביות בשאלת המיעוט היהודי במדינות ערב דומות זו לזו.

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציופוליטית ה"קדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

The Archives of the British Public Record Office; Foreign Office (hereafter FO) 371/21878, Sir J. Shuckburgh .13
(Colonial Office) to Sir L. Oliphant, July 18, 1938.

.14 כל התרגומים מאנגלית לעברית הם שלי (מ"ב). FO 371/24879, Bateman (Cairo) to London, August 23, 1938

FO 406/75, C. J. Edmonds (Baghdad) to Kerr, November 15, 1937. .15

FO 406/76, Houstoun-Boswall (Baghdad) to Halifax, August 29, 1938. .16

FO 406/76, Houstoun-Boswall (Baghdad) to Halifax, September 14, 1938. .17

.18 על הפרכה שיטתית ואלגנטית של "מיתוס ההצלה" עיינו בספרה של אלה שוחט (שוחט, 2001: 140-150).

.19 מבחינת מספרם, יהודי ערב היו מיעוט קטן במדינות הערביות, אך מספרם בישראל לאחר שנות החמישים היה בעל משמעות רבה מבחינה דמוגרפית. כאמור, מחקרים רבים מנתחים את החוויות ה"פנים-ישראליות" של המזרחים. למקורות בעברית שצוינו לעיל אפשר להוסיף גם את המקורות הבאים: Selzer 1967; Shama and Iris, 1977; Shapiro, 1977; Swirsky and Bernstein, 1982; Swirski, 1989; Halevi, 1989; Giladi, 1990; Yiftachel, 1998.

.20 במבט השוואתי תופעה זו אינה ייחודית ליהודים בכלל או ליהודים במזרח התיכון בפרט. היא רווחת במקרים רבים של מיעוטים בחברות שונות.

.21 דוגמה לכך היא נאומו של אבא אבן באסיפה הכללית של האומות המאוחדות ב-17 בנובמבר 1958 (Laquer and Rubin, 1984: 151-164).

.22 כמה יהודים ציוניים היו מעורבים בפעולות פרו-קולוניאליות ואנטי-ערביות. הדוגמה המפורסמת ביותר היא פרשת "עסק הביש" במצרים בתחילת שנות החמישים: קבוצה של יהודים מצריים סייעה לישראל להניח פצצות באתרים אזרחיים במצרים, כולל כאלה הקשורים לאינטרסים אמריקניים במצרים, כדי לנסות ולסכסך בין ארצות הברית ומצרים. הקבוצות הערביות שעסקו בפעולות אנטי-יהודיות – ולא אנטי-ציוניות – היו האחים המוסלמים במצרים, "מצרים הצעירה" או מפלגת האסתקלאל העיראקית. אירועים אנטי-יהודיים התרחשו במדינות ערביות נוספות.

.23 קיימים מחקרים רבים על הפוליטיקה האסלאמית במזרח התיכון (Mitchell, 1991 [1969]; Esposito, 1984, 1988); עם זאת איני מכיר מחקר שבדק באופן שיטתי ומספק את הקישורים האפשריים בין ההיסטוריה הסוציו-פוליטית של תשע קהילות יהודי ערב מצד אחד, ואת גיבוש הבדלנות היהודית או המוסלמית במזרח התיכון במחצית השנייה של המאה העשרים מן הצד האחר.

מקורות

אמיתי, י. 1999. *מצרים וישראל: מבט משמאל*. חיפה: אוניברסיטת חיפה/זמורה-ביתן.

בהר, מ. 1999. "האם שאלת המזרחים רלוונטית למזרח התיכון כולו?"; *המהפכה המזרחית*. ירושלים/בית לחם: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית, עמ' 65-84.

בן דור, צ. 1999. "ההיסטוריה המפלאה של המזרחים"; *המהפכה המזרחית*. ירושלים/בית לחם: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית, עמ' 87-106.

ברד, ש. 1986. *הגנה יהודית בארצות המזרח: רב-שיח שלישי העפלה והגנה במצרים*. רמת אפעל: יד טבנקין, המכון לחקר התנועה הציונית בארצות המזרח, המכון לחקר כוח המגן.

ברד, ש. 1989. "הפעילות הציונית במצרים 1917-1952", *שורשים במזרח*, 2, עמ' 65-127.

גושן, עלון מורשת יהדות מצרים, גיליון 14, ספטמבר 1997, חיפה.

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

- גלבר, י. 1983. *תולדות ההתנדבות, נושאי הדגל*. ירושלים: יד בן צבי.
- גל-נור, י. 1995. *ושבו בנים לגבולם: ההכרעות על מדינה ושטחים בתנועה הציונית*. ירושלים: מאגנס.
- חבר ח, שנהב י, מוצפי-האלר, פ. (עורכים), 2002. *מזרחים בישראל*. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- יונה, א. (עורכת), 2000. *קולות משכונת הקטמונים*. תל אביב: אנדלוס.
- יונה, י. וספורטא, י. 2002. "החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל", *מזרחים בישראל*. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, עמ' 68-104.
- כנס פעילי ההגנה ההעפלה והעלייה תנועות הנוער ואסירי ציון במצרים, יובל ה-50 לישראל.
- יצחקי, א. 2004. *המסכה: מבוא לאסטרטגיה האתנית של המשטר בישראל, מחקר השוואתי*. ירושלים: הוצאה עצמית.
- לוי, ג. וברקאי, ת. 1998. "יום השואה בעיניים מתקדמות: אתניות, מעמד וחינוך בישראל", *פוליטיקה*, 1, עמ' 27-46.
- מאיר, י. 1983. *התנועה הציונית ויהודי תימן*. תל-אביב: אפיקים.
- מכבי, ר. 1968. *מצרים שלי*. תל-אביב: ספריית הפועלים.
- סבירסקי, ש. וברנשטיין, ד. 1994. "מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית". בתוך: א. רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים*, תל אביב: ברירות, עמ' 120-147.
- סבירסקי, ש. 1990. *חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים*. תל אביב: ברירות.
- סבירסקי, ש. 1995. *זרעים של אי-שוויון*. תל אביב: ברירות.
- סבירסקי, ש. ושושן, מ. 1985. *עוירות הפיתוח לקראת מחר שונה*. חיפה: יתד.
- פירר, ר. 1990. "דימוי יהודי המזרח: ספרי הלימוד להיסטוריה של עם ישראל, 1948-67", *עיונים בחינוך*, 45, עמ' 33-23.
- קזז, נ. 1991. *היהודים בעיראק במאה ה-20*. הוצאת מכון בן צבי.
- שגב, ת. 1980. 1949: *הישראלים הראשונים*. ירושלים: דומינו.
- שוחט, א. 1991. *הקולנוע הישראלי - היסטוריה ואידאולוגיה*. תל-אביב: ברירות.
- שוחט, א. 2001 [1988]. "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קרבנותיה היהודים", *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב תרבותית*, תל אביב: בימת קדם לספרות, עמ' 140-205.
- שטרית, ס. ש. 2004. *המאבק המזרחי בישראל 1948-2003*. תל-אביב: עם עובד.
- שטרית, ס. ש. 1999. *המהפכה האשכנזית מתה*. תל-אביב: בימת קדם לספרות.
- Abd al-Hamid Sayyid Ahmed, Nabil. 1982. *al-Nashat al-Iqtisadi li-l-ajanib wa-Atharuhu fi al-Mujtama' al-Misri, min sanat 1922 ila sanat 1952*. (Foreign Economic Activity and its Effect in Egyptian Society, 1922-1952). Cairo: al-Hay'a al-Misriyya al-'Amma li-l-Kitab.
- Abd al-Hamid Sayyid Ahmed, Nabil. 1991a. *al-Yahud fi Misr: bayna qiyam Isra'ul wa-l-'Udwan al-Thulathi 1948-1956*. (The Jews in Egypt: From Israel's Foundation to the Tri-Partite Aggression, 1948-1956). Cairo: al-Hay'a al-Misriyya al-'Amma li-l-Kitab.
- Abd al-Hamid Sayyid Ahmed, Nabil. 1991b. *al-Hayat al-Iqtisadiyya wa-l-Ijtima'iyya li-l-Yahud fi Misr, 1947-1956*. (Jewish Economic and Social Life in Egypt, 1947-1956). Cairo: Maktabat Madbuli.
- Abd al-Rahman, Awatif. 1979a. "Ba'd al-Ihtimamat al-Misriya bi-l-qadiyyah al-filistiniyya qabl Thawrat

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציולוגית "הקדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

1952." (Some Egyptian Concerns in the Palestine Question before the 1952 Revolution). *Qadaya Arabiyya*. Vol. 6, no. 7 (November).

Abd al-Rahman, Awatif. 1979b. *al-Sahafa al-Sahyuniyya fi Misr 1897-1948: Dirasa Tahliliyya*. (The Zionist Press in Egypt: An Analytical Study). Cairo: Dar al-Thaqafa al-Jadida.

Aharoni, A. 1983. *The Second Exodus: A Historical Novel*. Bryn Mawr: Dorrance.

Ayubi, N. 1991. *Political Islam*. London: Routledge.

Batatu, H. 1978. *The Old Social Classes and the Revolutionary Movement in Iraq*. Princeton: Princeton University Press.

Bat Ye'or Y.M. 1974. *The Jews of Egypt*. World Jewish Congress.

Bat Ye'or. 1977. "Zionism in Islamic Lands: The Case of Egypt," *Wiener Library Bulletin*. nos. 43/44.

Behar, M. 2005. "Do Comparative and Regional Studies of Nationalism Intersect?" *International Journal of Middle East Studies*, forthcoming.

Behar, M. October, 2001. *Nationalism at its Edges: Arabized Jews and the Unintended Consequences of Arab and Jewish Nationalism 1917-1967*. Columbia University: unpublished dissertation.

Behar, M. 1998. "Time to Meet the Mizrahim?" *Al-Ahram Weekly*, Issue 399 (Egypt: Cairo).

Behar, M. 1997. "Is the Mizrahi Question Relevant to the Future of the Entire Middle East?" *News from Within*, Vol. XIII, No. 1, pp. 68-85.

Bernstein, D. and Swirsky, S. 1982. "The Rapid Economic Development of Israel and the Emergence of Ethnic Division of Labor," *British Journal of Sociology*. 33, no. 1.

Brass, P.R. 1991. *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. New Delhi: Sage.

Esposito, J. 1984. *Islam and Politics*. Syracuse University Press.

Esposito, J. 1988. *Islam: The Straight Path*. New York: Oxford University Press.

Geertz, C. 1963. "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civic Politics in the New States." In C. Geertz (ed.), *Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa*. New York: Free Press.

Ghunayyim, Ahmad. Muhammad Abu Kaf, Ahmad. 1969. *al-Yahud wa-l-haraka al-Sahyuniyya fi Misr, 1897-1947*. (The Jews and the Zionist Movement in Egypt, 1897-1947.) Cairo: Dar al-Hilal.

Giladi, G.N. 1990. *Discord in Zion*. London: Scorpion.

Government of Israel, Statistical Abstracts: 1967, 1974.

Halevi, I. 1987. *A History of the Jews*. London: Zed Books.

Kamil, Anis Mustafa. 1981. "al-Ra'smaliyya al-Yahudiyya fi Misr." *Al-Aharm al-Iqtisadi*. (Jewish Capitalism in Egypt). No. 636-642 (March 23 — May 4).

Kramer, G. 1989. *The Jews in Modern Egypt 1914-1952*, London: I.B. Tauris.

Laqueur, W. and Rubin, B. 1984. *The Israeli-Arab Reader*. London: Penguin.

Laskier, M.M. 1992. *The Jews of Egypt 1920-1970*. New York: New York University Press.

Mitchel, R.P. 1991 [1969]. *The Society of the Muslim Brothers*. New York: Oxford University Press.

פוליטיקה פרשנות להיסטוריה הסוציו-פוליטית ה"קדם-ישראלית" וה"פנים-ישראלית" של יהודי ערב

Nassar, Siham. 1980. *al-Yahud al-Misriyyun bayna al-Misriyya wa-l-Sahyuniyya*. (Egyptian Jewry between Egyptianism and Zionism). Beirut: Dar al-Wahda.

Nassar, Siham. 1980. *al-Yahud al-Misriyyun, Suhufuhum wa-Majallatuhum 1877-1950*. (Egyptian Jewry: Newspapers and Magazines, 1877-1950.) Cairo: al-Arabi li-l-Nashr wa-l-Tawzi'.

Nassar, Siham. 1991. *al-Sahafa al-Isra'iliyya wa-l-Di'aya al-Sahyuniyya fi Misr*. (The Israeli Press and Zionist Propaganda in Egypt). Cairo: al-Zahra' li-l-'Ilam al-'Arabi.

Selzer, M. 1967. *The Aryanization of the Jewish State*. New York: Blackstar Publishing.

Public Record Office, Foreign Office Documents.

Shama, A. and Iris, M. 1977. *Immigration Without Integration*. Cambridge: Schenkman Publishing Company.

Shapiro, R. 1984 (1978). "Zionism and Its Oriental Subjects," *Forbidden Agendas*. London: Al Saqi Books and Zed Press.

Shils E. 1957. "Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties," *British Journal of Sociology*, Vol. 7, pp. 113-45.

Swirski, S. 1989. *The Oriental Majority*. London: Zed Books.

Yiftachel, O. 1998. "Nation-Building and the Division of Space: Ashkenazi Domination in the Israeli 'Ethnocracy'", *Nationalism & Ethnic Politics*. vol. 4, no. 3 (Autumn) pp. 33-58.

Zubaida, S. 1989. *Islam, the People and the State*. London: I.B. Taurus.

